

ХУДОЖНЄ ВТІЛЕННЯ АРХЕТИПІВ САМОСТІ, ПЕРСОНИ І ТІНІ В РОМАНАХ О. ЗАБУЖКО «МУЗЕЙ ПОКИНУТИХ СЕКРЕТІВ» Й ДЖ. ФОЕРА «ВСЕ ОСВІТЛЕНО»

Невичерпним джерелом для літератури завжди були і є міфологічні й біблійні образи, сюжети, світоглядні ідеї. Аналізуючи літературознавчі розвідки, можна констатувати, що архетипну критику як методологічний підхід активно застосовують для дослідження глибинної семантики художнього тексту та виявлення архетипних основ людської душі. Адже, як зазначав К. Юнг, у підсвідомості знаходить свій сховок архаїчний досвід людства, що вкарбовується в генетичну пам'ять і визначає поведінку і мислення людини сьогодні [5, 215-241].

Проблема архетипів є багатовекторною і вивчається різними науками: психологією (К.-Г. Юнг), філософією (Г. Башляр), філологією (Н. Фрай), міфологією (Дж. Кемпбелл), культурологією (Р. Жірап) і літературознавством, що акумулює досвід усіх зазначених наук (М. Еліаде, К.-П. Естес, Е. Мелетинський). В українському літературознавстві концепцію архетипів для аналізу художніх творів у своїх працях використовували Л. Дербеньова, Н. Зборовська, М. Моклиця, А. Нямцу, С. Павличко, Я. Поліщук та інші.

Досліджуючи проблему самоідентифікації людини в полі впливу і проєкції архетипів, уважаємо за необхідне звернутися до декодування архетипу Самості й дотичних до нього архетипів Персона і Тіні на матеріалі досліджуваних нами романів.

Саме архетип Самості посідає ключове місце в теорії К. Юнга. Це «центральний архетип», або, як зазначав К. Юнг, «самодостатність, внутрішня цілісність, яка прагне до гармонії і не терпить самообману» [цит. за: 4, 201-202]. Самість, за К. Юнгом, – це внутрішній баланс між свідомістю і несвідомим, досягнення якого забезпечує цілісність і єдність особистості, можливість її гармонійного розвитку [3]. Іншими словами, самість – це та ж сама ідентичність, яка, за термінологією швейцарського психоаналітика, досягається у процесі індивідуалізації, тобто самоідентифікації. Саме в досягненні людиною своєї самості-ідентичності психоаналітик бачить мету життя кожної окремої людини, адже тоді досягається сенс життя і цілісність душі.

Зауважимо, що архетип Самості як єдність і гармонія свідомого і безсвідомого вже за своєю суттю є амбівалентним. Тому, за В. Лейбінім, він описується в термінах антиномії: «Самість охоплює чоловіче і жіноче, світле і темне, духовне і хтонічне (матеріальне)» [3]. З іншого боку, сам процес ідентифікації передбачає інтеракцію з іншими архетипами особистісної структури, найчастіше з Персоною і Тінню. Ці архетипи за своєю суттю протистоять Самості, а подекуди можуть і витіснити її. Так, архетип Тіні є втіленням негативних сторін, що присутні в кожній людині і продукує зазвичай етносоціальні стереотипи. Персона – це соціальний конструкт, те, що людина показує зовні й те, що сприймають інші [2]. Архетип Персона К. Юнг також називав Маскою, що створювала ілюзію необхідної в соціальному плані, але не автентичної ідентичності. Тому Персона протистоїть Самості, часто блокуючи процес індивідуалізації, що може загрожувати втраті цілісності людської сутності [2].

К. Юнг неодноразово говорив про взаємодію літератури і психології, вважаючи, що архетипи яскраво проявляють себе в різних образах і абстрактних символах у художніх творах, дозволяючи людині почувати «голос усього людства» [6, 74]. Більше того, будучи пов'язаними з процесами індивідуалізації, вони через «голос всього людства» допомагають індивідові почувати й внутрішній голос його Я як унікальної особистості й частинки етнічної, національної чи світової спільноти.

Тому, беручи до уваги функціональні характеристики та особливості архетипу Самості і Персона, ми вважаємо, що в досліджуваних нами творах свого виразного змісту вони досягають через концепт «Ім'я». Саме ім'я того чи іншого героя, що виражає належність його до конкретного роду і служить символічним джерелом трансляції сенсів етнохарактеру, виражає есенціалістське значення цих архетипів. Ім'я є значимим ідентифікатором як на особистісному, так і на національному рівнях процесу самоідентифікації, що й підтверджують романи О. Забужко й Дж. Фоера. Хочемо зазначити, що в цьому контексті, зважаючи на амбівалентність архетипу Самості, ми розглядатимемо ім'я як абстрактно-символічний знак у такій дуальній єдності:

- ім'я як приналежність до роду/ етносу – національна ідентичність;
- ім'я як відображення самості чи персона – досягнута/недосягнута особистісна ідентичність.

Так, фабульне полотно роману О. Забужко «Музей покинутих секретів» та Дж. Фоера «Все освітлено» зображає історію трьох поколінь. Такий авторський вибір фабульної рамки творів дозволяє проаналізувати наслідково-відтворювальний етнохарактер та вплив ментального просто-

ру на самоідентифікацію героїв. Яскрава типологічна спільність, яку спостерігаємо між романами, виявляється в наданні героям імен, що несуть у собі глибокий символічний зміст і стають ідентифікаторами їхнього Я. О. Забужко й Дж. Фоер визначають ідентичність персонажів через ракурс належності як до певної родини, так і до етнічно-національної групи, тобто простежується ментальний, ідентифікаційний корінь людини.

Так, протагоніст О. Забужко носить ім'я воїна УПА Адріяна, якого його бабуся колись кохала, але доля якого йшла пліч-о-пліч із долею її сестри Гелі. Від самого початку роману письменниця надає особливого значення цьому імені: її герой, шукаючи історичну правду про життя своєї родички Гелі Довган, цікавиться й вибором такого неординарного імені для нього: «І все-таки, чому я Адріян?... Якимось незатишно думати, що я цього вже не дізнаюся. Що вже нема кого спитати» [1, 387]. Таке героєве незнання не випадкове, а свідомий авторський хід, щоб показати розірваний зв'язок часів, перервану ідентичність, яку намагається відновити протагоніст.

Як виявилось, це ім'я дала йому його бабця Ліна, сестра Гелі. Вона наполягла на цьому імені для свого внука. Як усвідомлює згодом сам Адріян, бабця хотіла, «щоб це ім'я було в родині <...> Щоб воно належало до нашої родини, – так, як мав би до неї належати той, хто його носив» [1, 666]. У такий спосіб, його бабуся намагалася виправити те, що не сповнилося, зберегти присутність того Адріяна, влітаючи його ідентичність в ментально-психічний ген їхньої сім'ї. Так ім'я набуває символічного значення і навіть магічної сили. З одного боку, воно є пам'яттю про людину, яку любили і яка віддала своє життя за краще майбутнє інших. З іншого боку, з іменем воїна Адріяна протагоніст Адріян успадковує частково і його ідентичність: нездійснену любов Адріяна-воїна та Гелі, але тепер уже любов Адріяна й Дарини, і його загострене відчуття справедливості. Він, як і той, чиє ім'я (тобто, й ідентичність) перейняв, тепер відчуває ту неабияку відповідальність за кохану жінку, яку мусить берегти так, як, на жаль, не вберіг його прототип, сні якого він снів і навіть голос якого знав у тих снах: «буду стріляти, коли прийдуть» [1, 655]. Більше того, у спадок з ім'ям і розумінням того, чиє воно, він отримує також знання себе, що допомагає скласти до купи розпорошену цілісність свого «Я»: «Це – коли тобі стає пугатері не засцяти прийняти батьківський спадок у повному обсязі <...> Потрібні роки й роки, щоб стати сином, – самої біології тут недосить...» [1, 664]. Як показує О. Забужко, з ім'ям і тим глибинним змістом, яким воно як символ володіє, розкривається героєві важливість здобуття Самості. Вона полягає у підтриманні цілісності свого духовного і фізичного Я, а також у розумінні своєї належності не тільки до роду, але й до нації.

Аналогічну функцію і символічне навантаження передає ім'я Сафран у романі Дж. Фоера «Все освітлено». Повне ім'я молодого американця, протагоніста роману – Джонатан Сафран Фоер. Із Книги родоводу, який вівся рабином, дізнаємося, що ім'я його діда, історію порятунку якого він хоче дізнатися, також Сафран, як і ім'я його предка, від якого вівся родовід. Отже, це ім'я в романі передає родову ідентичність, що сприймаємо синонімічною до національної ідентичності. Зауважимо, що юдеї, як ніхто інший, зберігають чистоту своєї нації, її автентичність: минуле – невіддільна частина сьогодення і майбутнього в юдейській культурі. Якщо в українському романі письменниця говорить про розірваність зв'язку часів і втрату діахронної ідентичності, спричинену як історичними подіями, так і вибором людей не повертатися в минуле, то американський письменник показує, наскільки важливим минуле завжди було для його нації і як пам'ять зберігали, записуючи і родовід, і сні, і різні, навіть дрібні, події з життя спільноти. У романі «Все освітлено» Дж. Фоер висловлює думку, що нашу ідентичність зумовлюють наші батьки, а їхню – їхні, і так аж до Бога. Ця ідея співзвучна з уявленням К. Юнга про архетип Самості як Божественну повноту душі, «image Dei» – образ Бога [4, 202]. «У воді я побачив обличчя мого батька, а те обличчя побачило обличчя свого батька і так далі, і далі, віддзеркалюючи початок часів, аж до обличчя Бога, за Чиїм образом ми створені» [7, 41], – було записано в Книзі снів жителів містечка Трачімбрід (сучасна Волинь).

Водночас ім'я, окрім того, що може виступати ідентифікатором людської сутності, також має силу змінювати ідентичність людини. Це є іншою, дуальною властивістю цього знака, що часом служить у романах відображенням не так Самості, як Персоні або Тіні. У цьому випадку, як показують письменники, ідентичність залишається недосягнутою. Однак для такого героя автори завжди залишають можливість самоідентифікації, що бачимо на прикладах Бухалова з роману О. Забужко і діда Алекса в романі Дж. Фоера.

Уже саме прізвище свого героя О. Забужко вибирає з досить виразною негативною конотацією – Бухалов. І саме воно позначає цього героя в романі, хоча при звертанні до нього інші герої використовують його ім'я по батькові – Павло Іванович. Як результат, таке двояке найменування вже певною мірою свідчить про дві ідентичності, які борються в ньому. Його усиновив ще немовлям агент КГБ Бухалов, оскільки рідна мама вчинила самогубство, залишивши хлопчика сиротою. Дитина з новим іменем своїх прийомних батьків так чи інакше прийняла й ідентичність,

яку це ім'я давало – син шанованого службовця, ветерана, мав відповідати йому і за сутністю, і за духом. Тому хлопчик виховувався в дуже суворох умовах, адже батько прагнув зробити з нього гідну собі заміну: «Мене ростив, щоб зліший був...» [1, 776].

Це ім'я прирекло Павла Івановича на життя, яке для героя перетворилося на «штрафбат» [1, 766]. Він ніс його як покарання за те, що рідні батьки загинули, бо боролися із системою, а він, за іронією долі, став її частиною, приречений жити чужим життям: «Павло Іванович, – якось трудно мені тепер це вимовляти, знаючи, що він зовсім не Іванович, і, можливо, навіть не Павло: сіре, як гебешний костюм, ім'я враз позбавляється живого носія» [1, 739]. Прийнята з іменем ідентичність завжди йшла врозрід із ідентичністю успадкованою, хоч і неусвідомленою. Виховуючи хлопця злим, старший Бухалов не зміг заглушити в ньому справедливості і людяності, що були притаманними його батькам – Адріянові і Леї. Тому Бухалов-син так і не відкрив справи на матір Дарини, хоча «зверху тиснули», але «тут вже я сам, з власної ініціативи...» врятував молоду жінку і її дочку [1, 775]. Проте, середовище, у якому він виховувався, стало звичним і рідним, а чужа ідентичність була зручною маскою для інших. Бухалов прийняв правило, за яким його виховував батько: «Не думати» [1, 774]. Він так і робив, оскільки боявся Тіні, якою було його минуле й справжня ідентичність: син єврейки, яка зрадила Велику країну, перейшовши на сторону ворога – бандерівців. Ім'я цього героя феноменально висвітлює архетип Персони (Маски): чужа ідентичність Бухалова посіла місце його автентичної ідентичності. Але письменниця імплікує можливість повернення автентичної ідентичності Бухаловим у тому випадку, якщо він знайде сили не відмовитися від свого минулого, а прийняти його. Адже від Тіні втекти неможливо.

Імена в романі Дж. Фоера «Все освітлено» привертають увагу своїм магнетизмом і поляризацією архетипних смислів. Дж. Фоер, як і О. Забужко, через ім'я відображає не тільки національно-родову належність, але й увиразнює іншу властивість імені – впливати і визначати, певною мірою, характер, світогляд, долю свого носія. Остання властивість імені транслює сенси архетипу Персони і Тіні на противагу і в боротьбі з архетипом Самості. Тобто ім'я як передає автентичну ідентичність, так і стає можливістю зміни/заміни її на іншу. Якщо Бухалов приречений історичними обставинами й долею бути носієм чужого імені й, відповідно, ідентичності, то герої Дж. Фоера вибрали іншу ідентичність. Водночас письменник зображає руйнівні наслідки, які ця зміна несе для душі людини, що назавжди втрачає гармонію і цільність.

Так, Алекс на початку свого роману, оповідачем якого він є, знайомить читача зі своєю сім'єю. Герой говорить про те, як він пишається тим, що його ім'я, як і ім'я його тата і діда, – Александр. Вони є старшими в роді, і тому, як вважає Алекс, це ім'я «дає нам величезну честь» [7, 5]. Герой пишається тим, що є родом з Одеси, бо за словами діда – це найкраще місце на Землі. Проекція концептуальних смислів архетипу Самості на ім'я героїв має в романі засадниче значення для розкриття проблеми самоідентифікації в її антропологічному вимірі, втілюючись аналогічно в національному підсвідомому, як юдеїв, так і українців. І для Джонатана, і для Алекса ім'я акумулює духовно-культурний континуум їхніх націй – свідчить про ідентичність людини, родовий корінь, який забезпечує відчуття причетності до роду, до автентики.

Подорож до Трачімброта змінює все для Алекса. Герой дізнається, що його дід був родом зовсім не з Одеси, а з Колкі, сусіднього з Трачімбродом селища. Історія діда, як і його ідентичність, визначається тепер хронометром – «До війни» і «Після». До війни він був Елі, який мав кохану дружину Анну і сина, а ще найкращого друга Гершеля. Він був щасливий, сповнений любові і довіри. Але, як зазначив дід, «Хто знав? <...> Хто знав, що ми жили на краю голки?» [7, 244]. У ніч, коли прийшли німці, життя втратило всі свої сенси: не було більше ніяких цінностей, не було більше віри в Бога чи в те, що все обійдеться, а було прагнення врятуватися. Елі зробив вибір: на вимогу німця вказати на єврея, він вказав на свого найкращого друга Гершеля. І він урятувався. Однак, Елі більше не був Елі, а став Александром, родом з Одеси. Нове ім'я дало нову ідентичність, яка так і не прижилася на місці справжньої. Він покинув своє родинне місце, але його Тінь була завжди з ним: «Мої привиди не тут <...> Вони на внутрішній стороні моїх повік» [7, 246]. Тінь діда була його пам'яттю і болем, що забрали можливість бути щасливим знову, залишивши йому натомість лише одне відчуття – сум.

Змінивши ім'я, він викреслив зі своєї сутності ідентичність щасливого Елі, а прийняв нову – ідентичність одесита Александра, сповнену суму й болю. Але тільки тепер дід усвідомив, що цю чужу ідентичність він передав також своїм синові й онуку, зробивши всіх нещасними, позбавивши їх любові. Дж. Фоер намагається зрозуміти причину модифікації сутності людини, що зреклася свого імені. Вона, як свідчать авторські імплікації, пов'язана з онтологічною неспроможністю фікції забезпечити справжність, дати відчуття своєї автентичності. Персона Александра замінила сутність Елі. Але сповідь виправила помилку, повернула ідентичність, а з нею – і любов, адже він зумів примиритися з минулим, зі своєю Тінню.

Отже, можна висновувати про наявну типологічну подібність в українському і британському романах: використання письменниками імені як своєрідного ідентифікаційного маркера у процесах національної та особистісної самоідентифікації людини, у її ідентифікаційному сприйнятті себе та у сприйнятті її ідентичності «Іншим», і як художнього прийому для оприявлення глибинних змістів архетипів Самості, Персони і Тіні.

Список використаних джерел

1. Забужко О. Музей покинутих секретів : [роман] / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2009. – 832 с.
2. Каліна Н. Основні архетипи і процес їх індивідуалізації [Електронний ресурс] / Н. Каліна // Психотерапія. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/81023-osnovn-arhetipi-protse-h-ndivduats.html>
3. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу [Електронний ресурс] / В. Лейбин. – Режим доступу : <http://vocabulary.ru/dictionary/881/word/identichnost>
4. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.
5. Юнг К. Г. Анима и анимус / К.Г. Юнг // Очерки по психологии бессознательного. – М. : Когито-Центр, 2010. – С. 215–241.
6. Юнг К.Г. О психологии восточных религий и философий / К.Г. Юнг. – М. : Медиум, 1994. – 327с.
7. Foer J.S. Everything is illuminated / J.S. Foer. – N.Y. : Houghton mifflin company boston, 2002. – 289 p.

Стаття присвячена компаративному аналізу художнього втілення архетипів Самості, Персони і Тіні в контексті проблеми самоідентифікації в українському та американському романах. Архетип Самості розглядається в антиномічній взаємодії з архетипами Персони і Тіні, його зміст розкривається через концепт «Ім'я». Здійснюється аналіз типологічних збігів у розкритті вказаної проблеми на ідейно-тематичному і поетикальному рівнях творів.

Ключові слова: архетип, самоідентифікація, типологічний збіг, компаративний аналіз, О. Забужко, Дж. Фоер.

Summary. *The article focuses on the comparative analysis of the archetypes of the Self, the Persona and the Shadow in the context of self-identification in the novels of the Ukrainian author O. Zabuzhko – «Museum of Abandoned Secrets» and the American writer J. Foer – «Everything is Illuminated». The research exposes the archetype of Self in its antinomic correlation with the archetypes of the Persona and the Shadow revealing its inner meaning via the concept of «Name». Name in the analyzed novels transfers an individual essence of its bearer and transmits certain features of the ethnic character of his/her nation. It also can serve as a «mask» for a hero in their social life. The researcher suggests that the idea of a name can carry significance through the process of self-identification on personal, ethnic and national levels. Name is considered as a dual sign that represents: a) belonging to the family/ethnic group – national identity; b) the features of Self or Persona – achieved/non-achieved personal identity. The author of the article analyses typological similarities in the realization of this theme on the thematic and poetical levels of the novels as well as defines intentional direction of the issue from comparative prospective. One of the vivid typological similarities between the novels is that the names of the heroes extrapolate a deep symbolic meaning and become the identifiers of their I. At the same time the refusal of the name or its change leads to the loss of identity for the heroes. Both novels show it as the first step to modification of one's essence or inner I. The article implies that Persona (a mask) is a fiction that will never give a person a feeling of one's completeness, unity, and identity. The past – historical and personal – is shown as the Shadow which the heroes should reconcile with to be able to gain their Self.*

Key words: archetype, self-identification, typological similarity, comparative analysis, O. Zabuzhko, J. Foer.

Отримано: 14.08.2015 р.